

1 2007
56к

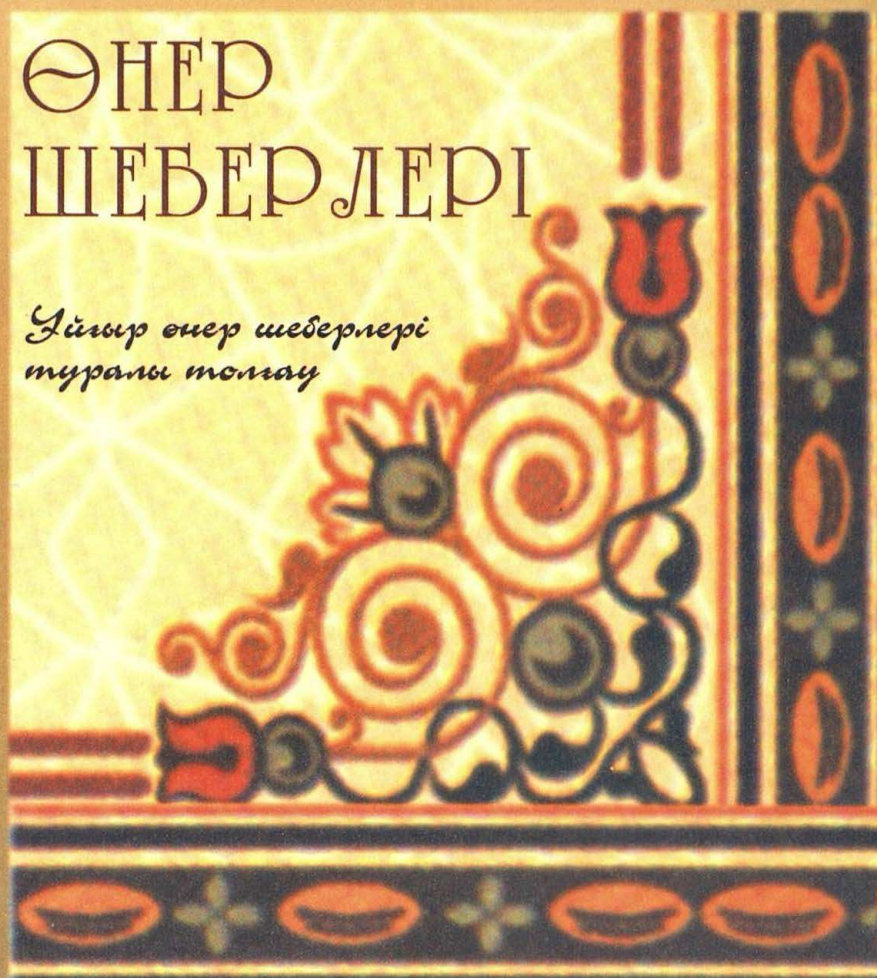

ҚАЗАҚСТАН
ХАЛЫҚТАРЫ
ТІЛІНДЕГІ
ӘДЕБИЕТТЕР

Жаппан Мұса

ӨНЕР ШЕБЕРЛЕРІ

*Ғайыр өнер шеберлері
туралы томау*

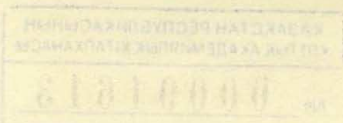

1 2007/56к

ҚАЗАҚСТАН
ХАЛЫҚТАРЫ
ТІЛІНДЕГІ
ӘДЕБИЕТТЕР

Жаппан Мұса

ӨНЕР ШЕБЕРЛЕРІ

*Ғайыр өнер шеберлері
туралы толғау*

Алматы
"Жазушы"
2006

Л
Ы
Ы)
ҒЫ
ге-
ЫН
ен
ісі
ш,
с-

не

ік
и-
і"
ы
іс
ер
гь
ес
л.
і-
а-
ы
л.
06
л.
е
"
"

ББК 85.31

М

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылды*

Мұса Ж.

М 22 **Өнер шеберлері.** (Үйғыр өнер шеберлері туралы толғау).—
Алматы: Жазушы, 2006.—192 бет.

ISBN 9965-764-29-8

Белгілі үйғыр жазушысы Жалал Мұса бұл кітабын қазақ тілінде жазған. Жипақ үйғыр халқының әндері мен билерінің сипаты, “Он екі мұқамның” қалыптасуы және оның біздің заманымызға жеткен жолдары, оны үзбей шерткен өнерпаздар, қазіргі композиторлар, Қазақстанның халық әртістері мен еңбек сіңірген әртістері, сондай-ақ халық арасындағы талантты әнші-күйші, бишілердің шығармашылық жолдарынан жан-жақты мәлімет береді. Кітап қолжазбасына кезінде Қазақстанның халық әртісі Мұрат Ахмәди пікір айтып, белгілі жазушы Құрманбай Толыбаев әдеби жағынан өңдеген болатын. Кітапқа енген мақалалардың көпшілігі ертеректе жазылғандықтан, олардың уақыты көрсетіліп, сол кезге тән жазылу мәнері сақталды.

М $\frac{4905000000-045}{402(05)-06}$

ББК 85.31

ISBN 9965-764-29-8

© Мұса Ж., 2006

© “Жазушы” баспасы, 2006

АЛҒЫ СӨЗ ОРЫННА

Жалал Мұса Мәметұлы (Джалалидин Мұсаев) 1927 жылы 1 желтоқсанда Талдықорған облысы (қазіргі Алматы облысы) Жаркент қаласында туған. 1964 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін оқып бітірген. 1957 жылдан бастап ұйғыр тілінде шығатын “Коммунизм туғи” және “Жаңа өмір” газеттерінде көптеген жылдар әдебиет, өнер және мәдениет бөлімінің меңгерушісі болған. 1991 жылы Қырғызстан Жазушылар одағына барып, ұйғыр әдеби кеңесін құрып, 5 жыл ұйғыр секциясын басқарған.

Жазушы 1950 жылдан әдебиетке араласқан.

1969 жылдан Қазақстан Жазушылар одағының және Журналистер одағының мүшесі.

Жазушының құрастыруымен 1960 жылы “Ұйғыр халық ертегілері”, 1963 жылы “Ұйғыр халық жырлары” атты жинақтар жарық көрді. 1965 жылы “Жеңімпаздар дәстүрі” повесі, 1969 жылы “Өшпес іздер” повесі, ал 1974 жылы “Алыстағы ауыл” повесть және әңгімелер жинағы орыс тілінде шықты. Сол жылы “Олар еңбегімен даңқты” очерктер жинағы жарық көрді. 1978 жылы “Өлгендер ізімен” повесть және әңгімелер жинағы жарық көрді. 1983 жылы “Өшпес іздер” повесть және әңгімелер жинағы қазақ тілінде шықты. 1986 жылы “Керуен жолы” деген атпен повесть және әңгімелері басылып шықты. 1987 жылы “Таң алдында” атты тарихи романы қазақ тілінде жарық көрді. 1993 жылы “Айырылу” дейтін тарихи романы ұйғыр тілінде шықты. 1995 жылы “Тасқын” тарихи романы жарық көрді. 1996 жылы “Дүрбелең” тарихи (диалогия) романы басылып шықты. 2000 жылы “Как” повесть және драмалар жинағын және “Арман” романын шығарды. 2002 жылы “Құтып жұлдызы” трилогиясының бірінші кітабы – “Урхун-ұйғыр тасқыны”

басылып шықты. 2003 жылы трилогияның екінші кітабы “Кең су толқыны” жарық көрді. 2004 жылы трилогияның үшінші кітабы “Қараханилар давраны” басылып шықты.

Ж.Мұса 50 жылдан астам уақыттан бері шығармашылық іспен айналысып келеді. Осы жылдар аралығында ол 8 роман, 8 повесть, 5 драма, 1 очерк жинағын шығарды.

Прозашы, журналист, драматург, тарихшы, жазушының бірнеше шығармалары қазақ, қырғыз, орыс тілдеріне аударылып басылды. Жазушы көптеген көрнекті қазақ, өзбек, қырғыз жазушыларының шығармаларын ұйғыр тіліне аударған. Оның жүздеген әңгіме, очерктері, газет-журналдарда жарық көрді.

Жалал Мұса Мәметұлы қазір зейнет демалысында. Жасы келіп қалса да, шығармашылық іспен айналысып, қазақ тілінде “Өнер шеберлері”, ұйғыр тілінде “Омыр шәжіресі” атты кітап жазып бітірді.

ҮЙҒЫР ӨНЕРІ

Қысқаша тарихы

Барлық түркі тілді халықтар секілді ұйғыр мәдениеті де, әдебиеті де, өнері де ерте қалыптасып, ерте гүлденген. Музыка, ән, билерінің тарихы басталғанына мыңдаған жылдар өтті. Түркі тайпаларының музыкасы шығыс халықтары музыкасының тұғыры саналады. Бұл туралы Азия, Еуропа саяхатшылары, ғалымдары, тарихшылары айтып та, жазып та кеткен пікірлері көп. VII ғасырда Шығыс Түркістан жерін шарлаған қытай ғалымы Шуанзян: “Хотән халқы музыка, ән, биді өте жақсы көреді екен. Кушар халқының музыканттары – өз өнерінің шебері. Олардағы музыка жөне саз аспаптары басқа елдердікінен артық”, — деп, атап жазған.

981—984 жылдары Түрпанның Қарақожа деген жерінде тұрған Ваң Янди ұйғыр музыка аспаптары туралы былай деген: “Ұйғырлар егіншілік, бақташылық ісінде де шебер халық. Музыканы өте жақсы көреді. Бәрі де музыкамен әуес. Саз аспаптарының ішінде пипа (төрт ішекті жөне жиырма бес ішекті кунхо) саз аспабы бар. Ұзақ сапарға шыққанда музыка аспаптарын ала жүреді...”.

XIV ғасырда өмір сүрген оқымысты Мирза Хайдар Доғлати: “Абусайд хан саз аспаптарынан қыл ішекті қобыз бен қос ішекті аспапты ұнатады” деп жазса, “Пәрәз Иқлим” дейтін кітабында Абусайд ханның баласы Абдурашит хан туралы былай жазған: “Абдурашит хан әкесі сияқты бірнеше музыка аспаптарын шерте білетін. Ол әңгімені қалай әсем жазса, өлеңді де сондай жазатын...”

Венеция саяхатшысы Марко Поло Шығыс Түркістан ұйғырларының музыкасы туралы: “Бұл жердің халқы әнмен, бимен шұғылданады. Асқақтата ән шырқап, тербеле билейді де, қам-қайғыдан аулақтағандай қуанышта жүреді екен...” деген. Шығыс Түркістан тарихын зерттеген А.Қозымбек, В. Бартольд, В. Радлов, Ю.Ширваний, Г.Е.Грум-

Прижмайло, С.Е.Малов, А.Ю.Якубовский, тағы басқалар ұйғыр халының өнері туралы құнды пікірлер айтқаны мәлім.

Даңқты ғалым әрі музыка зерттеуші әл-Фарабидің “Музыка туралы”, Абу-әли ибн Синаның “Музыка” трактатында, Дөрвиш Әлидің жазбаларында шығыс музыкасының тарихы, орындалу тәсілдері, аспап түрлері жан-жақты талданған. Орыс ғалымы Н.Н. Миронов пен қазақтың саяхатшы ғалымы Шоқан Уәлиханов ұйғыр көркемөнерінің басы ертеден басталғандығын талдап, оның сан салалығы, әуендерінің үнділігі туралы жоғары баға берген. Шоқан Уәлиханов: “Ұйғырлар Орта Азия халықтарының арасында өзінің музыкасымен және биімен даңқты” деп жазды.

Ұйғырдың музыка зерттеушілері молла Исмәтулла молла Неғматулла ұлының “Тарихи мусқиюн” деген кітабы мен Юсупжан Ғаппаровтың “Ел ән әуендері” зерттеулерінде ұйғыр музыкасының алтын қоры “Он екі мұқамның” және ұйғыр музыкаларының қайсысы қай заманда ойналғанын талдайды. Исмәтулла өз кітабында Қыдырхан Яркәндидің “Хәштәр” деген музыка аспабын жасағанын айтады.

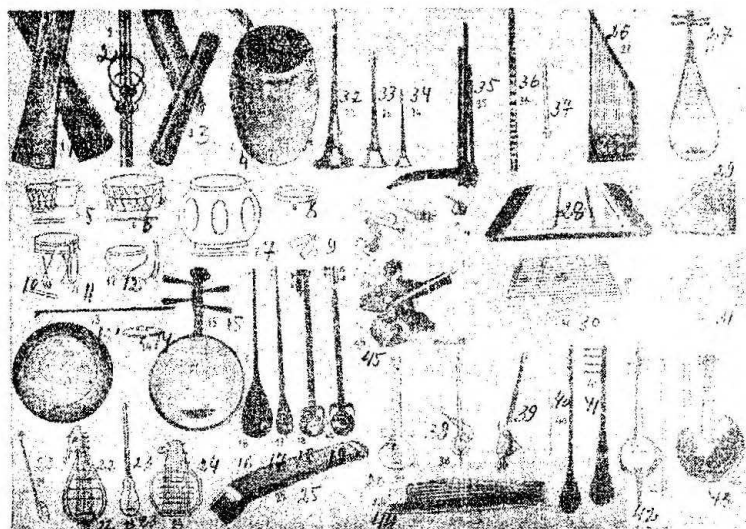
Ұйғыр халық музыка аспаптарының түрі көп. Бұл жөнінде тұрпандық музыкант Нәнту: “Біздің музыка аспаптарымыз Үндістан музыка мектептерінде үйретілетін музыка аспаптарынан көптігімен ерекшеленіп тұрады”, — деп жазып кеткен екен. Н.Н.Пантусов өзінің “Тараншы әндері” атты зерттеуінде Іле ұйғырларының 62 әнінің атын атайды. Кітабының 18-бетінде 1871 жылдары Іле ұйғырларында 27 түрлі музыка аспаптарының болғандығын көрсетеді. Қашқарда арнайы музыка базары өтіп тұратынын жазады.

Тарихи мәліметтерге қарағанда ұйғырлар VI ғасырдан XX ғардың екінші жартысына дейін қилы-қилы музыка аспаптарын шерткен. Ол аспаптар мыналар: әдеттегі дабыл, шал дағыра, бақсы дабылы, соқпа дабыл, қос қабырғасынан ұрып ойнайтын дабыл, екі ішекті ыспалы ғежак, төрт ішекті ғежәк, он ішекті ғежак, қол сықырлауығы, соғыс дауылпазы, соқпалы дауылпаз, жергілікті рауап (екі ішекті), Қәшқәр рауабы (төрт ішекті) Долан рауабы (он ішекті), қос шанақты рауап; бас нағыра (екі), орта нағыра (екі), аяққы нағыра (екі), нағыра-дабыл, қашқар дугары, Хотән дугары, үш ішекті тәмбир, бес ішекті тәмбир, сырнай (сегіз тесікті), сыбызғы (он тесікті), сылдырмақ, қос сылдырмақ, ауыз қобызы, тәмбир сықылды қобыз, тақылдақ, тақылдақ дабыл, сата (қос ішекті сата), тоғыз ішекті ыспалы аспап), қолун, кіші

зыңылдақ, үлкен зыңылдақ, қаңылтыр ұлу, кунхо (гоңга), шақша, қос тас, домбыра, желді, шаң, аяқты, өуіпідек, барман, дәмпо, қабу, скрипка, сырнай, кушар сырнай, керней, бөтжигар, рәхаузә, чаһар ішек, қос ішек, сита, бас ішек, қатты ішек, жіңішке ішек, жез сырнай, жез шыңылдақ.

Бұл музыка аспаптарының 44 түрінің суреттері табылған. Қалғандарынның сипат-сыны әлі анықталмай отыр. Табылған музыка аспаптарының суреті Алматыда ұйғыр тілінде шығатын “Коммунизм туғи” газетінің 1967 жылы 10 желтоқсанындағы санында басылған. Оған нақты түсінік берген зерттеуші Ашыр Вахиди. Олар мына төмендегілер:

Бұл аспаптардың ішінде соғып ойнайтын, үрлеп ойнайтын (үрлемелі), таяқшамен қағып ойнайтын түрлері де бар. Бұларды да ұйғыр халқы өзі бастан кешірген заманының саяси-әлеуметтік жағдайына, өздерінің тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына орай өздері жасап, іс жүзінде қолданған. Бірсыпыраларында көршілес өмір сүрген халықтардың музыкалық аспаптарын шығармашылық әдіспен жаңғырта пайдаланған. Сол әдіс арқылы өзіне сіндірген. Сөйтіп, музыка тілімен жауына қарсы қаһарын төгіп, арыз-арманын да, қуанышын да жария еткен.

Әлбетте, бұл музыка аспаптарымен салған әндерін сүйемелдеген. Әуендеріне сай келмегендеріне әуестенбеген. Әсі-

ресс молдалар мен манжу хандарының қысым көрсетулері салдарынан көптеген музыкалық аспаптар жойылып кеткен. Сөйтсе де ұйғыр халқы өздерінің ата-бабаларынан қалған асыл мұраларын, көзінің қарашығындай сақтаған. Кей түрлерін қайтадан шығарып, жетілдіріп, жаңғырта пайдаланған. Сол әдіспен саз шертіп, әндерін сүйемелдеген. Күні бүгін сазға елтіп, дауыстарын безеп келеді.

XVIII-XIX ғасырлардан бері ұйғыр халқының музыка аспаптары мен әсем әуендерін біздің дәуірімізге жеткізген халық таланттары: Ислим, Селим, Ахунум Карошаң, Турдахун әл-Нәғме, Сәләй Тағар, Ғазикор, Рошидин бек, Муса Пака, Тохти Дуторшы, Ақбалық, Абдулла Думбақ, Һасан Тәмбир, Зунун Пайнәк, Барат Тәмбир, Назир Ғажәк, Тейип Кор, Исмайил Дуторшы, Жами Гежәк, Әмир һапиз, Рози Дуторшы, Һүсәйін Тәмбир, Рози Тәмбир, Сәйдулла, Мәсәм Токум, Мәшірәп, Ахун, Мәһаммәт Турхун, Жалал Асимов, Зикіри Әлпеттаев, Абдунәби, Турсынжан, Һәсән-жан, Исмайил, Дывут, Турсун, Мәттайыр һасанов, Нәр-мәһаммәт Насиров, Абдуғопур Қадирқожаев, Султанмұрат Разәмов, Қадир Рози, Бокижан Йолдашев тағы басқа музыканттар мен әншілер халық мұрасын сақтауға барлық күш-қайратын жұмсаған таланттар.

1990 ж.

ӘН ТУРАЛЫ

Халық әндері тарихының тамыры тереңде. Мазмұны бай, мақсаты асқақ. Әуендері мұнды ғана емес, сергек, дара қасиеттері мол. Дауыс үнділігі ашық. Ырғағы алуан-алуан. Жанды қуанышқа бөлейтін ойнақылары да көп. Бұл әуендер адам өміріне терең сіңген және кең тараған. Бұл өнер саласының өшпес түрі болып есептеледі.

Ұйғыр өнерінің ән саласының ауқымы кең. Тілі ұғымды, халық ойымен қабысып жатады. Әдет-ғұрып та, салт-санасы да ән әуенінде ұйып жатады. Жүректі толғандыратын сезім желісі үзілмей жалғасқан.

Ұйғыр әндері мыңдаған жылдардың жемісі. Жазу-сызуы болмаған ерте замандарда-ақ әншілер халықтың өлең, жырларын әнге қосып, күйлерін ойға сақтап шертіп келген. Сондықтан халық тұрмысына өте жақын. Тыңдаушыларға ерекше әсер еткен. Кейінгі дәуірдегі әншілер өзі өмір сүрген дәуірде туған әндерді ұмытпай жеткізді және оның әсерлілерін шығармашылық жолмен пайдаланды, өздері жаңа әндер шығарып отырды. Біздің дәуірімізге сақталып жеткен әндер халық жырлары негізінде жасалған әндер. Ол теңіздің тамшысы. Сондықтан халық әндері ән өнерінің алтын қоры аталады.

Ұйғыр әндерінің мазмұны бай, ойы терең. Өмірдің барлық қырын қамтиды. Онда Отан, ата-ана, күнделікті еңбек, махаббат, арман-тілек, мүдде-мақсат, зорлық-зомбылыққа наразылық, достық, туыстық, береке-бірлік сыйластық, жақсылық пен жамандық, ақ нист пен ақиқат, қара нист пен қараулық, дүние қамы мен өмір ағысы, салтанат пен сән, табиғат пен жер-су әсемдігі түгел қат-қабат қамтылады. Осылайша ән әуенімен айтылмаған өмірдің саласы жоқ. Қуаныш та, қасірет те ән арқылы жария етілген. Шемен боп қатқан шер кеудені кернеген шаттық әнмен тараған.

Ұйғыр халық әндері негізінен өмір тарихының айнасы. Халық зары да, ыза-кегі де сонда. Әндер ағысының саласы көп. Сарынына қарай бірнеше топқа болуға болады. Соның ішінде Іле халық әндері негізінен бес топқа бөлінеді.

І. *Тарихи әндер.* Бұл әндер Манжу хандығының зұлымдығына қарсы халық күресінің сарынын бейнелейтін әндер. Билеушілер халықты аяусыз езді. Зорлықпен жаппай айдап, қорған тұрғызуға зорлады. Бұл зұлымдықтың бір түрі еді. Әнмен айтылатын жырларда бұл көрініс айқын бейнеленді.

Қорған соғуға айдалды,
 Әрбір үйден көрі-жас.
 Қорған соғып біткенше.
 Аппақ болды біздің шаш.

Сол сияқты халықты өздері үшін өстең (арық, канал) қазу ісіне де айдап салып, зорлықпен жұмыс істетті.

Арықтың түбі қатты,
 Шапқан кетпен өтпейді.
 Залым бектер қақақтап,
 Қасымыздан кетпейді.

Мұнда қаншама ақиқат жатқаны айқын. Көне тарихтың көрінісі.

1864 жылы шегінен шыққан Манжу хандығының зұлымдығы мен зорлығына қарсы Іле диқандары бас көтерді. Бұл күрестің басында әрі батыр, әрі ақын Садыр палуан жүрді. Ол өз әрекетін өлеңмен әнге қосып айтты.

Ат міндім күрең қасқа,
 Ырғыттым тастан-тасқа.
 Шерік атады тасқа,
 Садыр атады басқа.

Садыр өлеңдері қозғалыстың ұранындай, ел ішіне кең тарады.

2. *Дастан айтатын әндер.* Манжу хандығы тұсындағы езушілік халық жүрегін аяусыз жаралады. Өз бастарынан кешіп отырған ауыртпалықты дастан ғып құрап, әнмен айтты. “Кош-кош...”, “Анархан”, “Назугум”, “Гүләмхан”, “Чин модән...” сықылды өшпес дастандар әнмен айтылу арқылы халық жүрегіне майдай сінді.

3. *Тұрмыс-тіршілік ағымына орай туган әндер.*

“Ханлэйлім”, “Уа, дөриға”, “Уа, қасірет”, “Жарым, сенің дидарың” “Қарс ұрамын”, “Гүлғашық”, “Дертін батты”, “Жаным, апа”, “Сағынамын”, “Сәулем-ай”, “Ақ балық”, “Ей, надан”, “Көк қамыс” сықылды қыруар әндер асыл сезімді ғана емес, арманды, аңсауды шырқайды.

4. *Қазіргі заман әндері.* Бұл өзіміз бастан кешірген қоғамның, заманның сазы. Отан, туған жер келбеті, адам баласына ортақ ойлар. Бұл тұста ұлттық түр, ұлттық сарын сүйылған. Жалпы, Еуропа музыкаларына еліктеушілік бар. Алайда біртұтастығы сақталған ұлттық әуен сарындары да

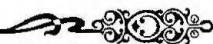
көп әннің қасиеті. Бұларға жаңа тұрмыс-тіршілікті жырлайтын әндер де жатады. Мәселен, “Партия қайда болса, жеңіс сонда”, “Тракторлар дүркірер” сияқты әндер өз дәуірінің сарыны.

5. *Эстрадалық әндер.* Соңғы жылдары Азия, Еуропа өнерінің ауқымды ықпал етуіне әсерлену арқылы кірген эстрада әндері біздің де өнерімізге тамыр жайды. Эстрадалық музыка аспаптарының айналуы мен үндік сарыны күшті. Халықтық ырғақ сарыны ескінді, фольклорлық сарыннан шалғай. Ол өзіл-оспақ, талғам-талап шығармашылықпен пайдалану арқылы жасалады. Музыкасының ырғағы, әуені ойнақы, ескінді келеді. Мұндай әндердің ұлттық сипаты қанша даулы болса да, ұлттың өзіне тән ерекшелігін шет қалдара алмайды. Шығыс Түркістандағы және Кеңес еліндегі ұйғыр эстрадалық ансамбльдерінің айтып жүрген әндері ұйғыр халқына тән әндер қатарына қосылуда. “Қамбархан”, “Аппақ, аппақ қояндар” сықылды әндер сол тұрғыда.

Ұйғырдың көне тарихы классикалық әндерінен құрылсын, халық әндерінен құрылсын, олар өмірге қызмет етеді. Әр заман өз әндерімен өркенді. Мұқам, дастан, мәшіреп әндері, жеке сарындар — талантты әншілердің қанып ішер бұлағының көзі. Сондықтан ол әндер бүгінгі дәуірге жемісін үзбей жеткен. Ондай таланттар санының тізбегі де тізіліп ұшқан тырнадай созылып келеді. Сол тізбектің соңғы көшіп бастаушының бірі — талантты әнші Әбдуәли Жаруллаев Іле ұйғырларының халық әнін бала кезінен жаттап өссе, енді соңынан ерген жас ұрпаққа үйретіп, көшті ілгері жетелеуде. Сонымен қатар сол әндерді жүйелеп, әуен ырғағына, мазмұнына қарай он екі топқа бөлген.

Бұл топтама қазір “Он екі мұқамның” он екі сарыны немесе әрбір халық әні мұқам дастандарының әуені түріне кіріктіріліп, өзіндік сарынмен айтылып жүр. Сөйтіп, халық әндерінің әуені көкке шарықтап, қанатын жая түсуде.

1990 ж.

БИ ТУРАЛЫ

Ұйғырдың халық биі — өте ерте заманнан қалыптасып, өзіндік сипатымен танылған ұлттық өнер. Ол халық жаратқан музыкалық сазбен, әнмен тығыз байланысты. Солармен қатар қанат жайып, өркендеп өсіп келеді.

Қайталанбайтын әсем қимылды, сұлу құбылысты билер саз бен ән секілді халықтың тіршілік әрекетін, өмірлік күресін, саяси-әлеуметтік қозғалыстарды бейнелейді. Адамдардың қуанышы да, көріп жүрген жәбір-жапасы да, қайғы-қасіреті мен арман-тілегі де қамтылады. Қаһармандардың ерлік қимылы, жастардың махаббат-сүйіспеншілігі сол би қимылдарынан байқалып отырады. Осының бәрі әсем қимыл-қозғалыспен көрсетіледі. Көкейдегі ой, көңілдегі тілек тілсіз, дене қимылдары арқылы айтылады. Басқаша айтқанда, би дене қозғалысымен ойды білдіретін сұлу әрекет. Онда тұрмыс қалпы, ой-сезім сол қимыл арқылы баяндалады. Қимыл-қозғалыс саз ырғағына бағынып, соның үйіріміне сай болады. Бұл өнердің қайнар бұлағы — адам ойының, еңбегінің негізі.

Әр халықтың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, өмір сүріп отырған жаратылыс жағдайы ұқсас емес. Сондықтан олардың әндерінің әуені де, билерінің қимылы да бір-біріне ұқсамайды. Ол әр халықтың өзіне тән, тіршілігіне сай қимылдарды қамтып отырады.

Ұйғырдың халық билері де осындай, өзгешеліктерді қамти қалыптасқан. Ұйғыр музыкасының алтын қоры “Он екі мұқам” болса, халық билерінің тамыры да мұқаммен негіздес. Мұқамның “Мәшіреп” аталатын бөлегі негізінен бидің әсем көріністері. Мұнан халық тарихының елесі, тіршілігі, әдет-ғұрпының галереясы көрінеді. Бидің өте әсемдері осы араға топтастарылған. Ән мен күй әуенінің ырғағына үйлескен билер терең сезімге бөлейді.

Ұйғырдың билері өте әсем, қысқа, образды болып келеді. Лирикалы әрекеттер мен ойнақы қимылдар көрермендерді баурап алады. Аса ыстық сезімге шомдырып, эстетикалық ләззат береді. Сондықтан хан ордаларының қожалары өз кезінде асқан шебер күйшілерді, әншілерді, бишілерді орда сарайларында ұстап, осы өнердің рақатына батқан. Өнер күдіретін өздерінің қуанышы үшін пайдаланған. Императорлар мен орда хандары биші қыздарды ұстап, солардың талшбықтай ырғалған әсем көріністі билерін тамашалаған. Ал халық өздерінің ойын-сауықтарында,

тойларда, мәшірептерде жеке бишілердің ойынына сүйсініп, содан қуаныш тапқан. Сөйтіп, би өнері жалпы халықтың қуанышына айналған.

Ұйғыр билерінің қалыптасып, өркен жайған жері Шығыс Түркістан болғанымен, бірге-бірте өрісін кеңейтті. Билердің түрлері мен сипатына жаңа өзгерістер енді. Оның өркендеуіне халық өнерпаздары өлшеусіз үлес қосты. Қазір бізде классикалық би, халық биі деген би түрлері бар. Бұл билер өз қасиетіне қарай ұжым, жалғыз және екі кісі тарапынан орындалады. Көпшілік биі, әйелдер биі, ерлер биі өзіндік қимыл-қозғалысымен ерекшеленеді. Осыдан балет биі, ойын-сауық биі нәр алып, қанат жайып отыр.

Ұйғыр билерін жасы үлкен ерлер мен әйелдер, жігіттер мен қыздар және кішкене балалар өздеріне лайық түрлерін пайдаланып, бөлек-бөлек ойнайды. Бұл билердің түпкі нұсқасы мұқамдағы мәшіреп ойынының күй-сазға үйлескен билерден өрбиді. Бұл көбіне орта жастағыларға тән. Жігіттер мен қыздардың билері ойнақы ерке, назды болып келеді. Балалар жеңіл, қысқа қозғалысты, жіті қимылды билерді пайдаланады.

Ұйғыр халық билерінің ішінде жеке кісілердің мінез-кұлқын, іс-әрекетін көрсететін сықақ, әзіл түріндегі жора билер де бар. Мұндай билер көбінше әзіл түрінде келеді.

Өткен дәуір халық билеріне де өзінің әлеуметтік ізін қалдырып отырған. Дәуірге сай тұрмыс-салтты көрсететін, адамның рухани дүниесін жанды түрде бейнелейтін билер әр тұста туындады.

“Іле сәнәмі”, “Қашқар сәнәмі”, “Кучар сәнәмі”, “Долан сәнәмі”, “Атуш сәнәмі”, “Кумул сәнәмі”, “Жұлан сәнәмі”—мәшірәп, той, мейрам, ойын-сауық болған жерлерде ойналатын билер. Өзіндік ерекшелігімен дараланады. Одан басқа әр жердің өзіне тән билері де бар. “Бет ашу”, “Гүлдейқыз”, “Долан”, “Атуш”, “Нағра” “Жастық”, “Шадияна”, “Сағыныш”, “Қауыншы”, “Кездесу”, “Леген”, “Кесе”, “Өсек”, “Өлең”, “Перизат”, “Қара жорға”, тағы басқа толып жатқан билер ұйғыр халық билерінің сан салалы екенінің дәлелі.

Даңқты биші Қамбархан жасаған “Бостан”, “Ошшак”, “Чөббият”, “Жібек шымьлдық” секілді өрісі ауқымды билер — халық қазынасына қосылған үлес. Сонымен бірге “Бейбітшілік”, “Азат қыз”, “Соғысқа аттандыру”, “Мол өнім” секілді көпшілік қосылып ойнайтын билер қалыптасты.

Көрнекті биші һажи Раһман жасаған “Кездесу”, “Жібек”, “Ленген” билері — даңқты биші Ибраһымжан Мирза ұлы Нүрбеков шығармашылығының жемісі. “Бүгін бізде мейрам”, “Той”, “Жібекші”, “Кестеші”, “Қойшы қыз”, “Алтын масақ”, “Гүл Ләйлі”, “Жан ерке”, “Мойнымдағы маржан”, “Жаңа түскен келіншекті қарсы алу”, “Түрік қызы”, “Өзбек қызы”, “Той алдында”, “Қыз ұзату”, “Төңір тауы қонысым...” жәнс басқа билер, Рози Ясин сахнаға шығарған ерлер биі, Мәһөммөт Әзиз тәртіпке салған ұйғыр классикалық билері, Әмина Қадырова мен һауахан Әзизова қалыптастырған билер — ұйғыр халқының өнерінің өркені.

Ұйғыр жәнс басқа ұлт билерінің ұлттық ерекшелігі бар. Би әуен ырғағына сай шебер орындалып, халық қолдауына болснөді. Бишілердің өнері халықтың сүйіспеншілігіне қарай бағаланады. Қамбархан, Айымжан Әзизова, һажи Раһманов, һәмрахан, Ибраһымжан Нүрбеков, Зәйнәп Сыдықова, Аблахан, Абдуғул, Айтулла Қасимова, Мәриям Насырова, Әмина Юсупова, һауахан Розиева, Зәйнәп Сабитова, Хеличәм Сыдықова, Саламөт Алымжанова, Мәһөммөт Давутов, Реһангүл Аблизова, Гулбаһар Сыдықова, Аблимит Тохтисев, Зәйнәп Сәидий, Нурниса Исмайлова, Күрәш Рәжөпов, Нүсірәт Әметова, һүриөт Мәһөммөтова, Ләтипә Қурбанова, Рәна Мәхсүтова, Туран Махмутова, Хәбибә Абдулласва, Қәмбарниса Әһәтова, Балақыз Абдуқадирова, Дилнар Абдулласва, һемит Мөһрулласев, Ләтипә Садықова сықылды бишілер халық ішінде зор құрметке ие болған таланттар.

Би өте нәзіктікті, қимыл әсөмдігін талап ететін өнер. Қол да, бас та, кеуде де, бел де, қас пен көз де, бөксө мен ксуде, аяқ-сирақ та түгел қиымылдауға тиіс. Соны іске қоса білу арқылы сүйсіндіріп, тандандырып, тамсандырумен көпшілікке әстетикалық ләззат бөреді.

Би ойыны албаты қимылды көтермейді. Дененің әр мүшөсі өзінс лайық қозғалысымен сүйкімді көрінөді. Соның бәрі музыка әуенімен қабысуы керек. Міне, бұл талап ұйғыр биінің негізгі артықшылығы болып саналады.

Ойнақылық, еркелік, наздылық — бишінің шеберлігінен туады. Сол қимылымен көз тартады, сезімді тербөйді.

Ұйғыр халық билерінде кейде ән бірге қосарлана орындалады. Бишіні музыкаға қосылған әншілер жебөйді. Жігерін қайрап, желпіндіреді. Биші әннің мазмұнына сай өзінің қимылын да құбылта түседі. Ән ойнақты болса, би де соған

сай қимылды қамтиды. Бидің бұл талабын өнерпаздар өз ісімен жүзеге асырады.

Қазір ұйғырдың көптеген талантты музыканттары, әншілері, күйшілері, бишілері өнерімен танылды. Шығармашылық талғампаздықтарымен ұйғыр халық өнерінің қазынасын, алтын қорын молайта түсу жолында өз үлестерін қосып жүр.

1990 ж.

ХАЛЫҚ ӘН-КҮЙШІ ОТАУЫ

(*Ол екі мұқам*)

Ұйғыр халық музыкасының тамыры тереңде. Ерте заманда музыка әуснін жазу, нотаға түсіру болмағандықтан, ән әуендерін алғыр әншілер естерінде сақтап, ауыздан-ауызға тарату арқылы жұрттың көкірегіне ұялатқан. Сөйтіп, халық өнерпаздарының шалқар дарынының арқасында бұл әуендер бізге жеткен.

Әлемге әйгілі “Мың үй”¹, “Идиқұт”² мазарларының қабырғаларына түрлі түсті бояулармен сызылған суреттерде ұйғыр халқының V-VI ғасырлардағы саз-музыкасының сипаты бар. Күй шертіп, ән салып отырған кісілердің бейнесі соны дәлелдеді.

Адам өміріндегі қуаныш пен мұңды, әлеуметтік қарым-қатынастар мен қақтығыстарды, сезім-толғаныстарды халық таланттары өлендер, музыка сазы арқылы сәуелендірген десек, соның өзі де тіпті арыдан басталады. 561-578 жылдары өмір сүрген Қытайдың Шу хандығы кезіндегі естеліктердің бірінде жазылуынша, сол заманда Кучарда Нәнту деген музыкант өткен. Ол кісі Шу ханының өтініші бойынша ордасына барып, ордада ойналатын музыка аспаптарын реттеп берген. Ханның музыкаға байланысты сұрақтарына Нәнту: “Біздің музыкамыз қытай мен үнді музыкаларынан жеті ырғақты болуымен парықталады. Соған орай музыкалық аспаптарымыздың да түрлері Үндістанның музыкалық

¹ Мың үй — V-VIII ғасырларда Шығыс Түркістанның Ақсу аймағына қарасты Бай ауданының, Қызыл, Кучар ауданының Құмбас таулы өңірлеріне қашалып жасалған үйлер.

² Идиқұт — Шығыс Түркістанның Тұрпан ауданындағы көне қала орны.

аспаптарынан көп. Мен өз халқымның музыкасын жақсы білемін және жақсы көремін. Өйткені бұл музыка бізге ұзақ жылдар бойы атадан-балаға мұра болып келеді. Менің әкем де шебер музыкант еді”, — деп жауап берген.

Жапон, қытай, үнді, араб және Еуропа елдерінде баспадан шыққан музыка туралы жазбаларда V-VII ғасырлардағы ұйғыр музыка өнерінің жоғары дәрежеде дамығаны, оның әсіресе, Азия елдерінің музыкасына зор ықпал еткені атап айтылады. Қазіргі кезде айтылып жүрген кейбір әуендерді V-VII ғасырдағы туындылар деген пікірлер бар.

Марко Поло, араб саяхатшысы Якут әл-һәмәвий (XIII ғасыр), Ш. Уәлиханов, Н.Н.Пантусов ұйғыр музыкасының ертеден келе жатқаны туралы айқын тұжырымдарын жариялады.

Шығыс музыкасы жайында ертеде пікір айтқан Ибн Сина, әл-Ормауий, Маһмут әл-Амулий, Қожа Абдулқадыр Мәрағий, Абдрахман Жамий, Зәйнауиддин әл-Һүсәйни және басқалар ұйғыр музыкасының мұқамы туралы ғылыми ойдың негізін салды.

VII ғасырда өмір сүрген Шығыстың атақты музыка зерттеуші ғалымы Сәфәдин Абдулмомун бин-Йүсп әл-Ормауий өзінен бұрынғы ғалымдардың ісін жалғастырып, музыка туралы ойларын дамытып, құнды сңбектер жазды. Әріптердің таңбалары бойынша кесте жасап, “Он екі мұқамды” жүйеге салды.

Жүсіпжан Ғапаровтың жазуына қарағанда, орда музыканттары өз дәуірінде отыз екі мұқамға дейін ойнаған. Бұл мұқамдардың ішінде “Хан-бектер сазы” деп аталатын жоғары салтанат иелеріне арналған түрлері де болған.

Мұқамшылық XV-XVI ғасырларда гүлденген. Бұл дәуірде талантты музыканттар мен мұқамшылар бұл дәстүрді мықтап қалыптастырған. Мәселен, Исмәтулла Немәтулланың жазуына қарағанда, ұйғырларда мұқамшылық XIII ғасырда жоғары сағыға көтерілген, “Қадырхан жаркенттік еді, — деп жазады ол, — өнер ғылымында бұл кісі сияқты жетік музыкант болған емес. Ол кісі ылғи да Әлишер Навайдін ғазалдарын оқитын. Мұқамды да керемет айтатын. Дүние айналса да бұл кісідей өнерлі адам дүниеге келе қоймас. Ирак, Иран, Тәбриз, Хорезм, Самарқанд, Әндижан, Стамбул, Кашмир, Балих, Шираз қалаларынан музыка үйрену үшін шәкірттер келетін. Рауапты, сегіз ішекті аспапты Қадирхан жасаған... Музыка ғылымында “Нәзік нүкте” кітабын жазған. Қадирхан “Тербеліс” атты мұқам шығарып, шәкірттеріне үйреткен”.

Аманниса ханымның “Ишарат әуені” деген мұқам шығарғаны мәлім. Одан басқа Нармағаммет Насиров реттеген “Жаркент мұқамы”, Зикіри Әлпаттаев шығарған “Рухсарә” мұқамы бұл өнердің дамыған жалғасы. Ел арасында әлі де сақталған мұқамдар да болуы мүмкін.

“Он екі мұқамнан” басқа “Іле биі”, “Қашқар биі”, “Құмул биі”, “Долан биі” сияқты күрделі би музыкалары да бар. Бұлар “Он екі мұқамнан” бөлек аталып жүр. Өзіндік дүниелер саналады.

“Он екі мұқамды” тыңдаған қазақтың ұлы ғалымы Шоқан былай деген: “Халық таланттары таңдаулы шығармаларды өз бойына жинаған. Бұл — ұйғыр халқының рухани байлығы”.

Шоқан айтқандай “Он екі мұқам” — ұйғыр халқының ғасырлар бойы жасаған таңдаулы шығармаларының қалыптасып, жүйеге түскен ән-күйлерінің катынасы. Оның ішіне қосылған өлеңдер мұқам үшін арнайы жазылған өлеңдер емес. Ертеде өткен ұлы ақындардың дастандары мен ғазалдары, халық өлеңдері. Ән әуендері мен би күйлері жинақталып, бір жүйеге түсірілген шығарма деп айтуға болады.

“Мұқамның” әуен сарынында ұйғыр халқының басынан кешкен ауыртпалығы, мұң-зары, сезім-сырлары бар. Кейбір ырғағы тыңдаушыларды толғантып, мұңға батырса, кейбірі көңілді балқытып, қуанышқа бөлейді. Енді бір тұсы мұң-зарды, қайғы-қасіретті, өкініш-өксікті баяндайды. Музыка сазы әділетсіздіктің азабында күйген жандардың күйзелісін толғайды да, енді бір әуен ырғағы кілт өзгеріп барып, адамдарды парасатқа бастайды. Тағы біреулері тендесі жоқ шаттыққа кенелтеді.

“Он екі мұқам” — ұйғыр мәдениетінің аса ірі үлгілерінің бірі ретінде әлемдік музыка өнерінің қорына қосылған асыл қазына.

Бұл қазынаны сақтап дамытып, біздің дәуірімізге жеткізген мұқамшлар Жуми Кәшир, оның балалары һелим, Селим және олардың шәкірті — Іледе өткен Ахунум Қарошаң (Әмәт ұлы Мәһәммәт) және Гайиттар. Олардың шәкірттері Турдахун әл-Нәғмә, Рози Тәмбир, һасан Тәмбир... Ал Рози Тәмбирдің шәкірттері Нүсәйин Тәмбир, Зикіри Әлпатаев, Мәттайыр Нәсанов, Нурмаһаммәт, Насиров, Абдуғопур Қадирһажиев, Сұлтанмұрат Разәмов, Қадир (Рози) Мәһәммәтов тағы басқалар. Бұлардың “Мұқамды” сақтап, елге насихаттаудағы еңбегі зор.

Дәуірдің өтуі, заманның сырғуы, жергілікті жағдайға орай мұқамшылардың творчестволық ізденуі арқасында “Мұқам” толықтырылып, нұсқалары көбейген.

Қазір мұқамтанушы ғалымдардың айтуы бойынша “Он екі мұқамның” төрт нұсқасы бар екен.

Олар түр, ырғақ жағынан біріне-бірі ұқсамағанмен, тамыры бір. Кей “Мұқамның” түрлері мыналар:

Қашқар мұқамдары:

Рак	Әжәм
Чәббият	Опшақ
Мұшауирәк	Баят
Чарғаһ	Сигаһ.
Пәнжигаһ	Ирық
Өзһал	

“Қашқар мұқамы” өзіндік ерекшелігімен назар аударады. Онда “Үлкен әуен”, “Дастан әуені” ырғағы бар. Оған “Мәшіреп әуені” қосылады да, үш топқа бөлінеді, “Он екі мұқамның” негізі “Үлкен әуендерден” құралған. Оған екі жүзге жуық ән-күй кіреді. Бұл Ахунум Қарашоңның айтып беруі бойынша жазылып, нотаға түсірілген. Қашқардың “Он екі мұқамы” кітабында жарияланған. Бұл топтаманың ішінде айтылатыны — “Мұқамның басталуы”, “Тәзә”, “Тәзәнің түсірмесі”, “Нұсхә”, “Нұсхәнің түсірмесі”, “Кіші Сәләкә”, “Кіші Сәләкәнің түсірмесі”, “Жула”, “Сәнәм”, “Үлкен сәләкә”, “Пәшру”, “Пәшрудың түсірмесі”, “Тәкит”, “Тәкиттің түсірмесі”, “Абучәшмә”, “Нүкрут”, Мұның бәрі “Үлкен нәғмә” тармақтары.

Ал “Дастан әуені” де көлемді. Оның түрлері: “Бірінші дастан”, “Бірінші дастанның мәрғұлы”, “Екінші дастан”, “Екінші дастанның мәрғұлы”, “Үшінші дастан”, “Үшінші дастанның мәрғұлы”, “Төртінші дастан”, “Төртінші дастанның мәрғұлы”.

“Мәшіреп” әуені де сала-салаға бөлінеді. Олар: “Бірінші мәшіреп”, “Екінші мәшіреп”, “Үшінші мәшіреп”, “Төртінші мәшіреп”, “Бесінші мәшіреп”, “Алтынш мәшіреп”. Тағы бір түрлері үш-төрт мәшірептен құралады. Мұнда жай және әнге қосылған қырыққа жуық билер ойналады.

Қашқар “Мұқамдарының” тарихы әріден басталады. Оның өркендеп, дамыған кезі ІХ–ХІ ғасырлардағы Қараханийлер дәуірі. Музыка мамандарының зерттеулеріне қарағанда, соңғы

жылдары өмір сүрген даңқты мұқамшы Жуми Қөшир және оның балалары Іселим, Селим Қашқар “Мұқамының” қалыптасуына зор үлес қосқан, Олардың игі істерін Төвөкәл Әмәтұлы Мәһәммәт молла (Ахунум Қарошан), Молла Ғайит, бұлардан соң Турдахун, Қасымахун, Ходайберді ахун, Муса ахун жалғастырған.

Бұл мұқамның көп тараған жері Яркент, Қашқар, Кучар, Ақсу, Бай, Қарашәрі... Қашқар мұқамдары негізінен қыл-қобыздың сүйемелдесуімен орындалады.

Қашқар мұқамдары “мұқамдық” сарынның толық түрі саналады. Оның музыкасы мен ән әуендері 1952–1956 жылдары даңқты мұқамшы Турдахун әл-Нәғмәнің айтуы бойынша жазылып алынған. Нотасы 1964 жылдары екі том болып басылып шықты.

Іле мұқамдары:

Рак	Әжәм
Чаббият	Ошшақ
Сигаһ	Баят
Чаргаһ	Науа
Пәнжигаһ	Мушаурөк
Өзһал	Һүсәйнан

Бұл мақамдарды 1883 жылы Ахунум Қарошан Қашқардан Ілеге қоныс аударғанда ала келген. “Іле мұқамдары” өзінен бұрынғы Қашқар мұқамына негізделген. Алайда жергілікті музыканттардың ізденгіштігі арқасында “Іле мұқамдарының” құрамына жаңа нұсқалар қосылып қалыптасқан. Бұған елеулі үлес қосқан музыканттар: Рози Тәмбир Әзәмұлы, Һәсән Тәмбир, оның шәкірттері Зикіри Әлпәттаев, Һүсәйм Тәмбир, Нұрмаһаммәт Насыров, Мәттайыр Һасанов, Абдуғопур Қадирһажиев, Сұлтанмұрат Рәзәмов, Абдуқадир Мәһәммәтов, Рози, Абдукерим Рози, тағы басқалар.

Қазақ ССР Ғылым академиясы үйғыртану бөлімінің ғылыми қызметкері Б. Әршиденовтің зерттеуі бойынша, Юсуп Ғаппаровтың бұдан жарты ғасыр бұрын жазған “Әл-нәмәс әуені” мақаласында (“Бірінші қадам”, 1924 жылы, Алматы), сол дәуірдің даңқты мұқамшыларынан Молла Ғайит пен Пәхәм сияқты орда музыканттарын да атайды. Олар Іле, Жаркент, Шелек, Бел және Алматы үйғырларына мұқамдарды таратушылар. Содан бері бұл дәуірдің мұқамдары Абдулла Думбақтың есімімен байланысты аталады.

Іле мұқамдарының ырғағы Қашқар мұқамдарына қарағанда екпінді, ойнақы, қысқа, мұңды, сылқым болып келеді.

“Үлкен нәғмә” Іле мұқамында жоқ. Мұқамдардың реті де алмасып отырады. Қашқар мұқамдарында он екінші мұқам “Ирық” деп аталса, Іле мұқамында “һүсәйман” делінген. Іледе “Ирық” мұқамының орнына “һүсәйман” мұқамы енгізілген. Іле мұқамдары тәмбир, дутар, сыбызғы әуендерімен басталады.

Іле мұқамдарында “Мұқам басы” айтылады да, сонан соң “Дастан әуені”, “Мәшіреп әуені” ойналады.

Іле мұқамы Ташкентте қайтадан реттелді де, мұқам Іле нұсқасы негізінде пленкаға жазылды. Бұл іске Н.Насиров, М.Һәсәпов, Ғ.Қадырһажиев, С.Разәмов, Қ.Розиев сықылды білікті музыканттар қатысты. Төрт-бес жыл тұрақты еңбек студия арқасында бұл жұмыс ойдағыдай аяқталды. Бұл істе “Мәшіреп әуені” саласында көп жұмыс істелді. “Сигаһ” пен мұқамның “Дастан әуені” толық емес еді. “Сигаһ” мұқамының “Ғарип-Сәнәм” драмасында айты-латын екі ән қосылып, “Дастан әуені” толықтырылды. Зикри Әлпәттаевтың “Рухсарә” мұқамының үш дастаны “Чарғаһ” мұқамына қосылды да, “Чарғаһ” мұқамының “Дастан әуені” толықтанды. Бұрын “Чарғаһ” мұқамының “Дастан әуені” жоқ болатын.

Іле мұқамы өлеңдерінің сөздері жүйеге түсірілген толық еді. Бұл үшін Лутфий, Ғәрибий, Нәубитий, Рәбғози, Атайй, Сәккакий, Зәлилий, Наубетий, Науайй сықылды ұлы ақындардың өлеңдері пайдаланылды.

Сөйтіп, “он екі мұқамның” Іле нұсқасы реттеліп, бірсыпыра толықтырылған нұсқа жасалды.

Долаң мұқамдары:

- Бірінші мұқам
- Екінші мұқам
- Үшінші мұқам
- Төртінші мұқам
- Бесінші мұқам
- Алтыншы мұқам
- Жетінші мұқам
- Сегізінші мұқам
- Тоғызыншы мұқам
- Оныншы мұқам
- Он бірінші мұқам
- Он екінші мұқам

“Долан” мұқамдарының жеке-жеке атауы жоқ. Іле мұқамдарында айтылатын “Дастан әуендері” де кездеспейді. Әр мұқам өз алдына жеке-жеке айтылады. Жеке мұқамшының бастау әуені рауаптың сүйемелдеуіне бағынырылады. Әуендері ширақ, сергек. Тындаушыны даралық қасиетімен үйіріп тұрады. “Мұқам” зерттеушілердің кейбірі Долан мұқамдарын он екі емес, тоғыз дейді. Бұл пікірлер тиянақты зерттеп, анықтауды қажет етеді. Долан мұқамдарының көп тараған жері — Ұйғыр автономиялы ауданының Қорла, Маралбашы, Чарлық, Яркент аймақтары.

Хотан мұқамдары туралы да тұрақталған түйін жоқ, Талас пікірлердің болуы бұл “Мұқамды” зерттеуді әрі қарай негізінен дамыта “түсуге құлшындырады. Көпшілік ат салысса, ізденген істің нәтижелі болуы әбден мүмкін. “Хотан мұқамдарын” зерттеушілердің анықтамаларын сұрыптап, сарапқа салып қарағанда “Он екі мұқамның” хотандық нұсқасы жергілікті өнерпаздардың ізденістері арқылы жанданып, жарқырай түскен. “Мұқамдардың” құрылысында, әуен-сазында, орындалу ерекшелігінде өзгешелік бар. Мұқамның басын қалұн аспабының сүйемелдеуімен бір мұқамшы бастайды да, одан кейін “Дастан әуені” жалғасады. Осы тұста әншілер де қосылады. Соңы “Мәшіреп әуеніне” ауысып, биге ұласады да, зор сарынмен аяқталады. Кең тараған жері — Шығыс Түркістан өлкесінің Керия, Оңтүстік Хотан өңірі. Зерттеуші Әзиз Һашимовтың анықтауынша Құмыл, Турпан, Қорла аймақтарында да Қашқар, Хотан “мұқамдарының” жекелеген әуендері бөлек-бөлек айтылса да, әрқайсының өзіндік үйлесімі, ерекшеліктері байқалады. Бұл әуендер Құмыл қылқобызының немесе дабылдың сүйемелдеуімен орындалады.

“Мұқамдардың” Қашқар нұсқасы толық түрі саналады. Ол төрт бөлімнен тұрады. Хотан мұқамдары екіге бөлінеді — мұқамның басталуы және үлкен ырағак.

Іле мұқамдары “Мұқамның” басталуы, шертпе, был-қылдақ, сәлиқа, сәулет деген бөлімдерге бөлінеді.

“Мұқамдар” халық әндері секілді шағын-шағын өлең шумақтарын қамтыған қысқа әуендермен шектелмейді. Сөздеріне сұрыпталған, тәлімдік сапасы жоғары өлеңдер таңдалады. Ән сарыны мұнды болып келеді. Көбінесе жүйелі оқиғаға құрылған желілі өлең мен сыршыл лирика, кейде отты ожуа-әзіл шығармалар қамтылады. Орындаушылар қандай жағдайда болса да көрнекі орынға отырғызылады.

Олардың алданда бейсауат сөздер айтылмайды. Тыныштықты бұзатын өрескел әрекеттер жасалмайды. Жұрт тып-тыныш отырып, ұйып тыңдайды.

Мұқамшының дауысы әсем, шебер айтқышы “Мұқамды” бастайды да, оны жалғыз дыбысты музыка аспабымен бір музыкант сүйемселейді. “Мұқамның” басы айтылып біткен соң, басқа әншілер қосылып, негізгі ырғақты жалғайды. “Мұқамның” сазына түскен соң оған би жалғасады. Әдеттегі той-томалақтарда “Дастан” мен “Үлкен ырғақ” айтылмайды. “Ошшақ” Мушурәк”, “Пәнжиханың” әуендері ғана айтылады, өйткені бұлар ойнақы сергек. Жастарға да, ер-әйелдерге де ортақ. Ал “Науа” әуендерінің сазы мұңды болып келеді де, көбіне қайғы-қасіретті баяндайды.

Жақында Шыңжаңда — ұйғырлардың “Он екі мұқам” асыл қазынасы кітап болып жарық көрді. “Он екі мұқам”. он екі сериялық кино болып шықты. Ұйғырлардың тарихы, әдебиеті, мәдениеті, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, тұрмыс күй, салты, осы он екі сериялық кинода өз орнын тапқан.

“Мұқамның” басталу сазы — тыңдаушыларға жалпы саздың рухын, мазмұнын танытады да, одан әрі ойлы, сырлы саз шалқиды.

“Дастан” әуендері — көпшілікке арналған. Таңдаулы өнерпаздардың қатысуымен таңдаулы дастандар айтылады. Ара-тұра жеке әншінің шырқай салған өні аспандайды. Оған аспаптар үні қосылады да, оқиға желісін айшықтай түседі, олең мен музыка сазы тұтасып жатады.

“Мұқамдағы” ойын-сауық әуендері — жеке әншілер мен бишілердің өнерлерін танытады. Ұйғыр халқының сан алуан билерінің сайысы осы арада басталады. Әзіл-оспақтар да еркін айтылады. Осы арадағы әуен саздары ойнақы, ширақ келеді.

Бұл көріністер Іле мұқамдарында жүзеге асатын тәсілдер.

“Он екі мұқамның” барлық түрлері толық жинақталып, зерттеліп болған жоқ. Сондықтан барлық түрін талдап, түйіндеп пікір айту да қиын. Солай бола тұра халық өнерін сақтаған бір топ өнер қайраткерлерінің көмегімен бірсыпыра игі жұмыстар істелді.

Ұйғыр халқының жоғалып кету қаупіне ұшыраған тарихи мәдениетінің жарық дүниеге шығып, дамуына жан-жақты жағдай жасалды. Өзбек ССР Министрлер Советінің жанындағы Мемлекеттік радио-телевидение тарату комитеті арнаулы топ ұйымдастырып, әйгілі мұқамшы Рози тәмбірдің шәкірттері — Нұрмахаммәт Насиров, Мәттайыр Ісанов,